

ЛЕВ МИКОЛАЙОВИЧ ЛІТОШЕНКО ПРО ВІДРОДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

13 лютого 1886 року в родині земського службовця Миколи Літошенка, яка мешкала у Нижньо-Дуванській волості Куп'янського повіту Харківської губернії, народився син Лев. Згодом він стане відомим ученим економістом-аграрником. Після 1917 року — він прибічник поміркованих ліберальних аграрних реформ, вільного ринку — важливої умови нормального функціонування селянського господарства. Брав участь у складанні балансу народного господарства. Разом із колишнім земським статистиком П.І. Поповим керував створенням першого міжгалузевого балансу. Репресований; реабілітований посмертно.

У 1922 році з-під його пера вийшла праця, наповнена унікальними статистичними даними, зібраними під час роботи в ЦСУ, Наркомфіні та Тімірязевській сільськогосподарській академії (де він працював на посаді професора), а також у науково-дослідному інституті сільськогосподарської економіки і політики. Назва цієї роботи «Соціалізація землі у Росії». Рукопис представляв широкий опис процесу формування аграрної політики більшовиків, який би він ніколи не наважився опублікувати в Радянській Росії. Текст цього дослідження за відомих обставин дії комісії АРА у Росії потрапив до американців і до кінця 1980-х років перебував у Гуверовському архіві Стенфордського університету. Згодом американські колеги звернуть увагу на її існування доктора історичних наук, видатного ученого-аграрника В.П. Данилова, який посприяв її виданню, власноруч написав вступну статтю [1, 6]. Робота Л.М. Літошенко вирізняється ґрунтовним критичним аналізом та власною позицією, яка суперечила аграрній політиці більшовиків.

Поглиблення кризи сільськогосподарського виробництва, погіршення продовольчого становища у 1919–1921 рр., скорочення вільних надлишків сільськогосподарської продукції внаслідок упровадження більшовиками продовольчої політики призвело до масового зубожіння населення. У відповідь селяни про-тиставляли як відкриту зброю, так і пасивну боротьбу. А.М. Літошенко зазначав, що «розруха сільського господарства набирала розмірів всенародного лиха» [2, 291], а також збіднення села «означало скорочення фондів для утримання соціалістичного господарства» [2, 291]. Для нього «воєнний комунізм» сам по собі був головним чинником розорення селянського господарства і загальної сільськогосподарської кризи. Вплив війни на селянське господарство не вичерпується прямою розрухою від воєнних дій. Варто враховувати і мобілізацію людських ресурсів, і постачання армії продовольством — продуктами селянської праці. Однак, як вважає В.П. Данилов, «найбільш руйнівною для селянського господарства ... була тоді продрозкладка, яка визначалась із

розрахунку вилучення харчів у нормі, які не перевищували надлишків..., а на практиці вилучала стільки, стільки потребувала держава» [3, 41].

Л.М. Літошенко дійшов висновку, що «боротьба з розрухою могла йти тільки у двох напрямках: або потрібно було відмовитися від примусових розкладок і вільним оборотом сільськогосподарських продуктів залікувати рани селянського господарства. Або, навпаки, потрібно було розширити методи примусу і розповсюдити їх на організацію виробництва» [2, 292]. Автор — знавець селянської психології та способу життя селянина-виробника: «Рядовий селянин кожен захід хто б його б не організував, розцінює перш за все з точки зору впливу на його господарство. Все, що скорочує виробництво і обмежує самодіяльність, є зло, все, що дає йому безпосередню матеріальну вигоду, є благо. Селянин — природний фритредер і крайній індивідуаліст» [2, 315].

Впроваджені принципи нової економічної політики змінювали основи регулювання всіх галузей народного господарства. Щодо принципів нової продовольчої політики, автор наголошує, що прийняті партійні та радянські директиви устанавлювали мінімальний податок і його сума не повинна перевищувати «самих необхідних потреб армії, міських робітників і неземлеробського населення» [2, 325–326]. Розмір податку визначався для кожного господарства окремо і вираховувався по кількості орної землі, числу їдаків у господарстві і по урожаю у даній місцевості. Одночасно із впровадженням податків спеціальними декретами була створена система адміністративно-правових гарантій, яка мала б, з одного боку, забезпечувати безперерйне надходження податків, а з іншого — забезпечити права платників податків. Порівнюючи два підходи в забезпеченні надходження податків, Л.М. Літошенко приходить висновку: «Така була в загальних рисах організація податкової системи, що змінювала систему загальних реквізицій. Різниця між двома системами, звичайно, велика, хоча ті поверхневі переваги, які надавав селянину податковий принцип, і не були в дійсності такими, як це може здаватися на перший погляд.

Нове вино, — констатує автор, — значною мірою було влито у старі міхи. Кількома декретами неможливо було змінити звички і методи дій створених і вихованих в інших умовах продовольчих органів... Мало змінилися і форми збору податків. Правові гарантії нового законодавства значною мірою залишались на папері. За несвоєчасну сплату податку без усіякого суду і слідства відбиралася худоба, конфісковувався інвентар, здійснювались обшуки, відбувалися арешти. Безграмотний селянин не знав декретів і продовжував залишатися в руках дрібних адміністраторів. Останні змінили свою назву, але зберегли всі звичаї і методи епохи реквізицій» [2, 331; 332].

Лише навесні 1922 року продовольча політика набуває «податкоподібного вигляду»: замість чисельних податків запроваджувався «єдиний натуральний податок». Але все ж таки головне значення податкової системи полягало, як вважає автор, «не в упорядкуванні методів вилучення продуктів селянського господарства і не у пом'якшенні морального обличчя продовольчих органів. «Нова» політика в галузі продовольчого питання принесла свободу торгівлі продуктами сільського господарства, і у цьому полягала її принципова відмінність

від політики попередніх років» [2, 334]. Залишалася все-таки та межа, яку не вправі переступати держава, тоді селянин міг на власний розсуд розпоряджатися лишками. По суті, відроджувалось право власності на продукт свого господарства. Перший крок у напрямку до покращення становища селянина має полягати в заміні комуністичних розкладок продовольчим податком, з наданням селянину права вільного обміну тих лишків, які залишаються у нього після сплати податків. «Без сумніву, що поворот продовольчої політики був крупним, — констатує автор, — він означав капітуляцію перед індивідуалістичним принципом і пробивав перший пролом у замкнутому колі позбавленому обміну усупільненого соціалістичного господарства» [2, 335].

Стосовно земельної політики автор вважає, що протягом 1921–1922 рр. це був суцільний ланцюг відступів від позицій, зайнятих у попередні роки. «Вона полягала у значних поступках індивідуалістичному принципу, у непрямому визнанні більшої продуктивності індивідуального господарства порівняно з колективним і у мовчазній відмові від продовження досвіду негайного усупільнення сільськогосподарського виробництва» [2, 343].

Л.М. Літошенко приходить до висновку, що теорія і практика нової політики у сільському господарстві «означає відмову від негайного здійснення соціалізму. Ідеал усупільненого виробництва відсувається надалі. Між другим прищестям соціалізму і першим намаганням його втілення виступає невизначено довгий період відновлення і розвитку продуктивних сил... Після чотирьох років безплідних намагань заволодіти сільським господарством і підкорити його соціалістичному керівництву, Радянська влада повинна була схилитися перед приватногосподарським інтересом селянина. Нова земельно-продовольча політика означає відмову від безпосереднього усупільнення сільськогосподарського виробництва. Залишається врахувати результати цього безпрецедентного в історії людства соціального досвіду» [2, 352].

У 1926 році професор Л.М. Літошенко прибув до США у Стенфордський університет з метою участі у спільному проекті для досліджень «соціально-економічних заходів» радянського уряду, починаючи з 1917 року. Через рік він закінчив працю «Аграрна політика в Радянській Росії до прийняття п'ятирічного плану» (593 стор.), присвячену аграрній політиці більшовиків з 1917 р. по 1927 р. (рукопис міститься в Інституті Гувера Стенфордського університету) [4, 52]. Через рік Л.М. Літошенко повернувся в Росію. Наступне його відрядження до США, на яке сподівались американські колеги і сам Л.М. Літошенко, залишиться нездійсненим через різкі зміни у суспільно-політичній ситуації і формуванні сталінського командно-репресивного режиму [3, 40]. Відносно сприятливий період для наукової діяльності як Л.М. Літошенко, так і інших, зокрема А.В. Чайнова, М.Д. Кондратьєва і багатьох інших обірвався з початком сталінської «революції зверху» у 1929–1930 рр. Вони усі попадуть у лабети ОДПУ, їх звинуватять в організації і керівництві «антирадянської і контрреволюційної» трудової селянської партії. Відбувши трирічне покарання, у 1932 році Л.М. Літошенко повернувся до Москви. Однак його не оминув сталінський «великий терор». У 1938 році його арештовують, звинувачують у прагненні відтворити

трудова селянська партія. Особлива нарада НКВС постановила на підставі ст. 58-10 і 58-11 КК РСФСР ув'язнити його на вісім років у виправно-трудова табір. В одному із таборів Колими 27 листопада 1943 року Л.М. Літошенко помер [3, 44].

-
1. *Теренс Эммонс*. Предисловие // *Литошенко Л.Н.* Социализация земли в России. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001.
 2. *Литошенко Л.Н.* Социализация земли в России. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001.
 3. *Данилов В.П.* Литошенко и его исследование аграрной революции в России // *Литошенко Л.Н.* Социализация земли в России. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001.
 4. *Бертранд Патернауд*. Лев Литошенко и дело Русского института // *Литошенко Л.Н.* Социализация земли в России. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001.